

ACHTKAR SPELEN

ROND DE TWESPRONG

VAN LAUWERS

EN OUDE RIED

Colofon

ISBN: 978 90 8954 490 2

NUR 693

1e druk oktober 2012

2e druk november 2012

© 2012 Simon Hoeksma, Drogeham

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van:

Durk Pultrumfonds / Stichting Volksgebouw Boelenslaan

Gemeente Achtkarspelen

Prins Bernhard Cultuurfonds

P.W. Janssen's Friesche Stichting

Stichting Oud-Achtkarspelen

Vereniging Spavo

Exemplaren zijn te bestellen via de boekhandel

of rechtstreeks bij de uitgeverij:

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

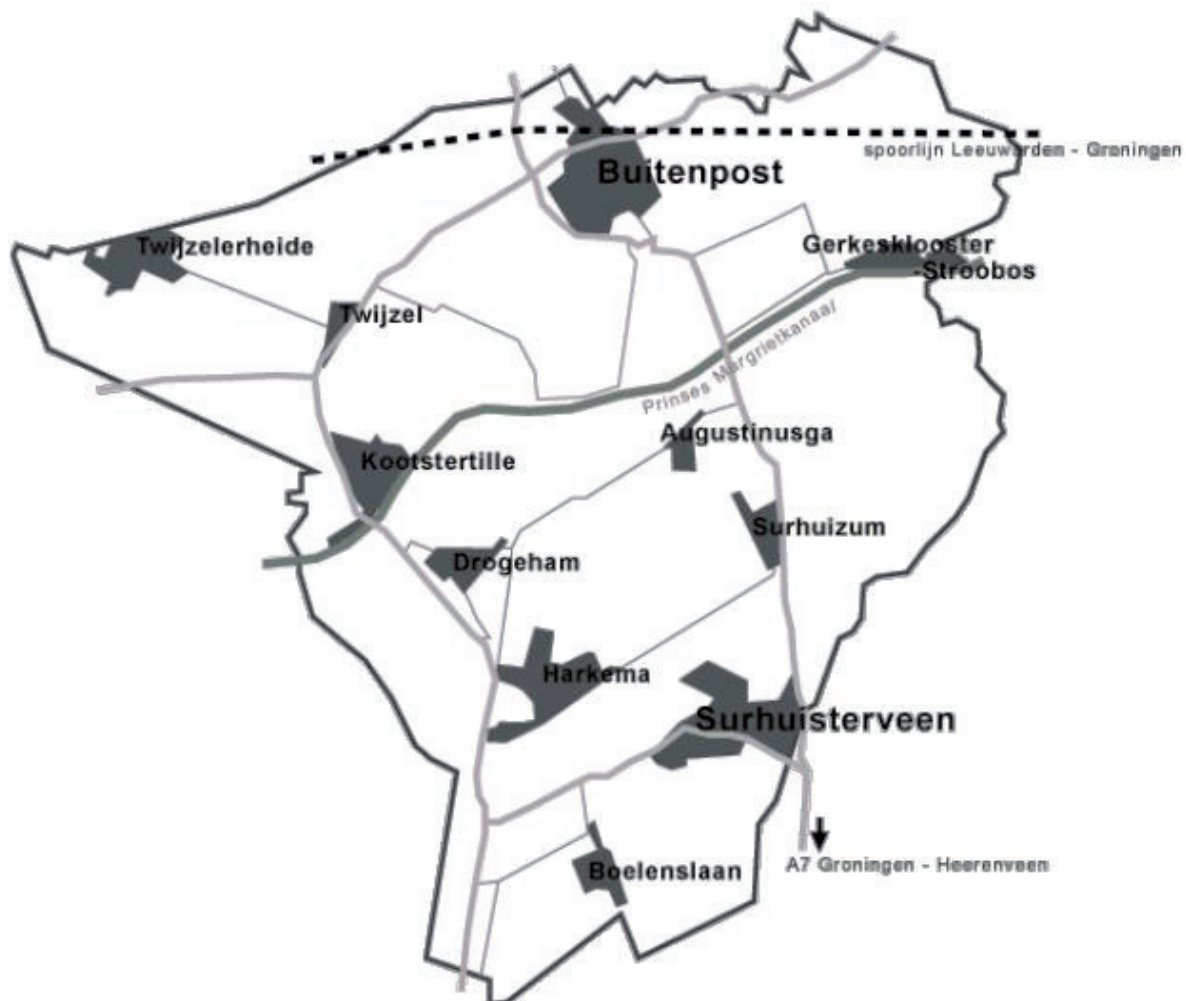
8911 LE Leeuwarden

Telefoon: 058-2894857

www.elikser.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

GEMEENTE ACHTKAR SPELEN

Oppervlakte: 10.398 ha
Aantal inwoners: 28.091
Aantal woningen: 11.572
Aantal dorpen: 12
Lengte van de wegen: 237 km
Lengte van de waterwegen: 10,5 km
Oppervlakte openbaar groen: 175 ha
Lengte fietspaden: 50 km
(per 1 januari 2012)

'In het heden ligt het verleden, in het nu wat worden zal'

Er is al heel wat geschreven over de geschiedenis van Achtkarspelen, maar nog nooit is er een boek verschenen dat de hele historie in al zijn facetten behandelt. Spahr van der Hoek heeft met z'n boek 'Achtkarspelen, Oars as oars?' een begin gemaakt met het beschrijven van de eerste eeuwen. Dirk Wildeboer heeft in de periode van 1998 tot 2008 maandelijks een interessant artikel over de historie van Achtkarspelen in het Nieuwsblad van Noordoost-Friesland geschreven. Ook Simon de Haan heeft in het verleden veel gepubliceerd in de regionale media. Bij de samenstelling van dit boek heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de artikelen van beide schrijvers. Daarnaast heb ik talloze boeken en websites geraadpleegd, die eveneens belangrijke informatiebronnen voor dit boek vormen. Verder is veel gebruik gemaakt van oude jaargangen van de Leeuwarder Courant die via internet te raadplegen zijn. Tot slot is er uiteraard ook archiefonderzoek gepleegd.

Veel is er in de loop ter tijden veranderd. Nieuwe dingen zijn er bij gekomen, oude dingen zijn verdwenen. Zo loopt er geen vaart meer door Surhuisterveen, is het kanaal om Kootstertille en Stroobos heen gelegd, zijn de adellijke woningen uit Augustinusga en Buitenpost verdwenen, zijn de molens in Gerkesklooster afgebroken, bestaat de brink in Drogeham niet meer, zijn de bomen langs de weg door Twijzel gekapt, haalt Grutte Gelf in Surhuizum geen fecaliën meer op en zijn de plaggenhutten op de heide van Boelenslaan, Har-

kema en Twijzelerheide verdwenen. Er is echter ook veel nieuws voor in de plaats gekomen. Door de toenemende welvaart kwamen er sociale voorzieningen tot stand, werd er goede huisvesting gerealiseerd, werden wegen verhard en konden er veel voorzieningen op het gebied van cultuur, sport en welzijn verwezenlijkt worden. Het meest opvallend zijn toch wel de grote veranderingen die hebben plaats gevonden in de voormalige heidedorpen. Van streken waar eeuwenlang grote armoede heeft geheerst, zijn deze nederzettingen na de laatste wereldoorlog in enkele decennia uitgegroeid tot welvarende dorpen.

In dit boek wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingen op het gebied van bestuur, openbare orde, bewoning, landschap, kerk, onderwijs, sociale omstandigheden, economie, infrastructuur en vervoer, gezondheidszorg en cultuur, sport en welzijn. Daarnaast wordt een verklaring gegeven van de herkomst van alle straatnamen. Het boek is ingedeeld in vijf tijdsperiodes met een onderverdeling in bovengenoemde thema's.

Een speciaal woord van dank wil ik richten aan Ben Datema en Atty van der Heide-Wijma, dagelijks bestuursleden van de Stichting Oud-Achtkarspelen, die het manuscript kritisch hebben doorgelezen en opbouwende kritiek hebben gegeven. Daarnaast wil ik Anne van Lune bedanken voor de inzage in zijn enorme fotocollectie en het beschikbaar stellen van de meeste foto's die in dit boek staan.

najaar 2012

Simon Hoeksma
Master Hoeksmawei 17
9289 JM Drogeham
hoeksmahistorie@hetnet.nl

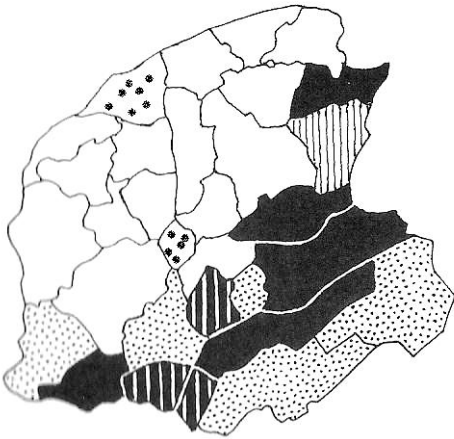
INHOUD

Achtkarspelen.....	6
1. De prehistorie.....	10
2. De middeleeuwen (van circa 500 tot circa 1550)	13
2.1 de eerste bewoning	13
2.2 staat en kerk.....	18
2.3 kloosters	20
3. Vervening, adel en grootgrondbezit (van circa 1550 tot circa 1795).....	27
3.1 vervening.....	27
3.2 Spaanse tijd en Hervorming	35
3.3 bestuur en stemrecht	42
3.4 economische ontwikkelingen	49
3.5 sociale ontwikkelingen	54
4. Emancipatie en verzuiling (van circa 1795 tot circa 1900).....	57
4.1 de Franse tijd	58
4.2 bestuurlijke ontwikkelingen	67
4.3 openbare orde en veiligheid.....	74
4.4 kerkelijke ontwikkelingen.....	77
4.5 onderwijs.....	84
4.6 sociale ontwikkelingen	89
4.7 economische ontwikkelingen	97
4.8 infrastructuur en vervoer	106
4.9 gezondheidszorg.....	109
5. Opbouw en vooruitgang (van circa 1900 tot circa 2010).....	112
5.1 bestuurlijke ontwikkelingen	112
5.2 kerkelijke ontwikkelingen.....	120
5.3 onderwijs.....	126
5.4 infrastructuur en vervoer	130
5.5 economische ontwikkelingen	139
5.6 nutsvoorzieningen	146
5.7 gezondheidszorg.....	148
5.8 sociale ontwikkelingen	151
5.9 wonen.....	159
5.10 oorlog	179
5.11 cultuur, sport en welzijn.....	186
gemeenteraadsleden vanaf 1851	197
wethouders vanaf 1851	202
tijdtafel.....	203
genealogie familie Van Haersma	205
geraadpleegde bronnen.....	206
index.....	210

ACHTKARSPLEN

De naam Achtkarspelen

'Oars as oars' noemt Spahr van der Hoek Achtkarspelen in z'n boek over deze gemeente. En dat geldt dan zowel op bestuurlijk, als op kerkelijk vlak. Maar ook de naam is anders. Terwijl de meeste gemeentenamen in Friesland eindigen op 'deel' of 'land', wijkt de naam Achtkarspelen hier sterk van af. Achtkarspelen betekent acht kerkdorpen, maar welke acht dorpen dat waren is niet met zekerheid vast te stellen. We komen de naam Achtkarspelen voor het eerst tegen in een verbond met de stad Groningen in 1338 in de Latijnse variant *Octo Parrochiis*¹; jammer genoeg staan er geen dorpsnamen bij vermeld. Een decanaatsregister² uit 1475 noemt voor het eerst de namen van de dorpen van Achtkarspelen. Het waren er inmiddels negen. Er stond bij het bedrag dat ze voor een bepaalde kerkelijke belasting schuldig waren.

De grietenijen van Friesland: wit: eindigend op *deel*; zwart: eindigend op *land*; fijn gestippeld: eindigend op *werf, werstal, ferd en wirden*; breed gestreept: eindigend op *ga* (later op *land*); dik gestippeld: overig (eindigend op *hem* en *Het Bildt*); dun gestreept: eindigend op *karspelen* (uit: Achtkarspelen, Oars of oars? van J.J. Spahr van der Hoek)

¹ Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, oorkondenr. 354 – P.J. Blok e.a. (red.) (Groningen 1896-1899; 2 delen).

² Ostfriesisches Urkundenbuch, oorkondenr. 961 – E. Friedländer (red.) (Emden, 1878-1881; 2 delen).

Het register vermeld:

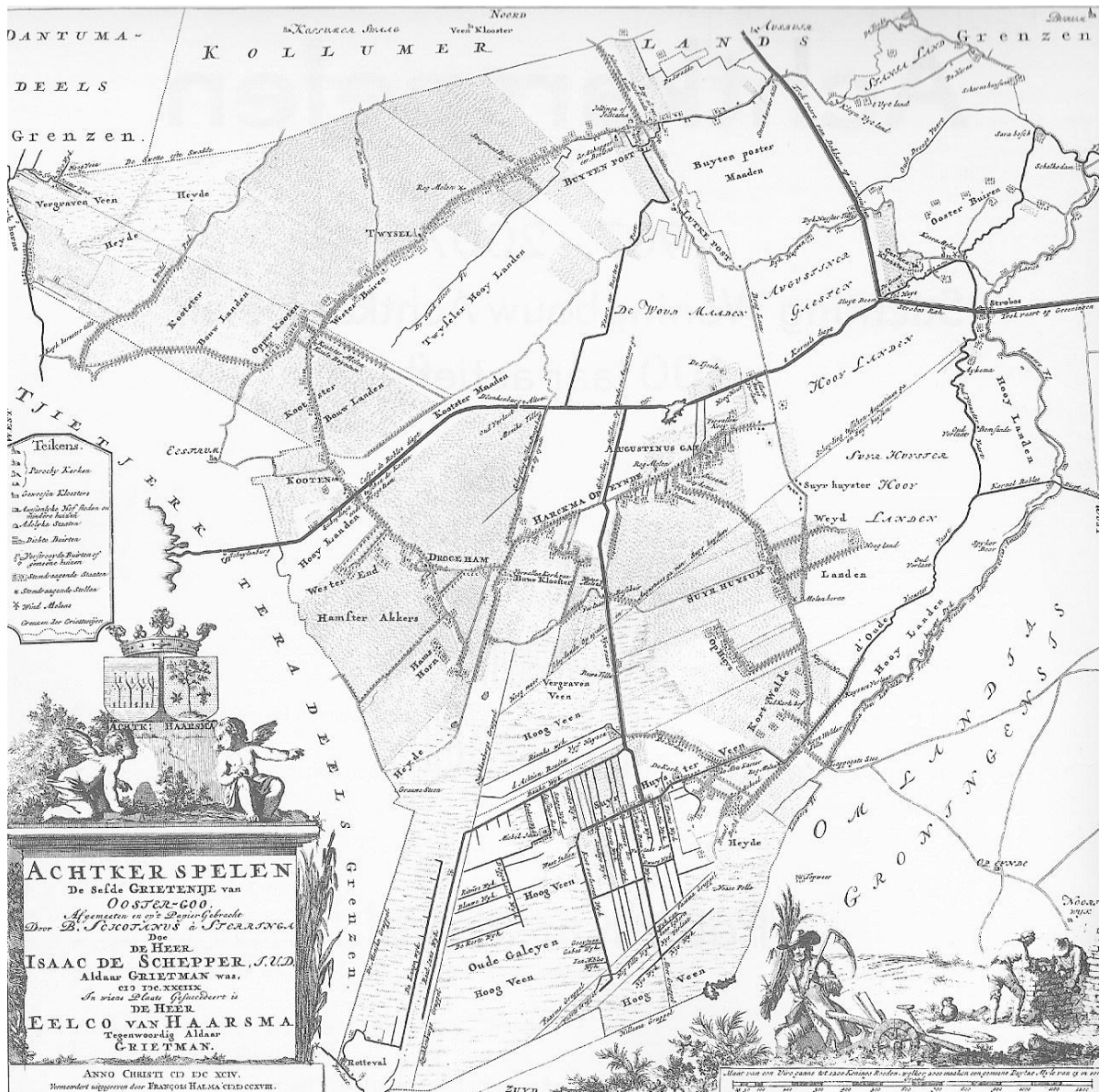
<i>Cortwolda</i>	4 schelling
<i>Suderhusum</i>	12 schelling
<i>De Sancto Augustino</i>	14 schelling
<i>Harckingekekerke</i>	4 schelling
<i>Asterham alias Drogeham</i>	8 schelling
<i>Westerham vel Cottum</i>	8 schelling
<i>Uptwysel</i>	11 schelling
<i>Utpost</i>	13 schelling
<i>Post</i>	7 schelling

Dit waren dus de dorpen: Kortwoude, Surhuzum, Augustinusga, Harkema-Opeinde, Drogeham, Kooten, Twijzel, Buitenpost en Lutjepost.

De grenzen

Achtkarspelen heeft de vorm van een driehoek. In het westen bij Twijzelerheide vormt de *Kuikhornstervaart* de grens. Daarna loopt de grens west-zuid richting Kooten en vormen de *Aalmoesloot* en de *Spooklaan* de grens. De scheiding tussen Kooten en Eestrum is enigszins rafelig. In het zuiden vormen de *Schuitsloot* en de *Bosweg* de begrenzing tussen Drogeham en Oostermeer. Vervolgens vormt de *Monnikgreppel* in zuidelijke richting de westgrens tussen Harkema en Oostermeer. In het zuiden bij Rottevalle vormde het riviertje de *Lits* de grens. In 1943 is de grenslijn ongeveer een halve kilometer noordelijker komen te liggen en kwam Rottevalle in z'n geheel bij de gemeente Smaltingerland. Verder in het zuiden vormen de *Houtigehaechsterwei*, de *Dominee Visscherwei* (de vroegere Houtigehaechsterreed) en de *Faasmagreppel* de grens tussen Boelenslaan en Houtigehage. Vervolgens vormt de *Boelenswei* (langs de eerdere Boelensgreppel) een klein eindje in noordelijke richting de westgrens. Daarna loopt de grens weer richting het oosten en vormt de *Hillamagreppel* de scheiding.

De oostelijke grens wordt gevormd door de *Scheiding* en de *Lauwers*, die tevens de provinciegrens vormt. Ten westen van de Lauwers loopt een dijk die de *Fryske Dyk* of de *Surhústerdyk* wordt genoemd. Omdat het dorp Stroobos rondom het grensgebied van de Lauwers is ontstaan, is in 1993 besloten de grens iets naar het oosten te verleggen, zodat heel Stroobos in Friesland kwam te liggen. In het noorden loopt de grens van *Schalkedam*, *Sarabos*, *Scharnehuizen*, de *Horne*, de *Kleine Horne*, *Steenhartertille*, met een boog om *Stanialand* heen en

Kaart van Achtkarspelen uit de atlas van Schotanus (1718)

dan naar de *Zwadde* of *Zwette*. Dit stroompje vormt de noordelijke grensscheiding tussen Achtkarspelen enerzijds en Kollumerland en Dantumadeel anderzijds tot de Kuikhornstervaart³.

Van Acht naar Twaalf Karspelen

Rond 1338 zijn er dus acht dorpen geweest, momenteel zijn er echter twaalf. Dat betekent

³ *Scharnehuizen* betekent huizen op een mesthoop; mesthoop zou dan op de terp kunnen slaan, waar Scharnehuizen op ligt; *Horn* betekent hoek; *Steenharst* betekent kleine verhoging in het landschap met zwerfstenen en *Stanialand* zal naar een familie Stania verwijzen, die hier waarschijnlijk land in bezit heeft gehad.

dat er een uitbreiding heeft plaats gevonden; er zijn dorpen bij gekomen, maar ook dorpen verdwenen. Er kunnen zes generaties nederzettingen onderscheiden worden:

1. de dorpen die in de buurt van de Oude Ried en de Lauwers ontstaan en later weer verdwenen zijn: het dorp bij de *Oude Dijk*, het dorp bij de *Zandsloot* in de Twijzelermieden, het dorp bij de *Tjoele*, het dorp *Lutjepost* en het dorp op het *Hoogland* in de Surhuizumer Mieden.
2. de dorpen die opgeschoven zijn en op de hoge gronden kwamen te liggen en enkele afsplitsingen daarvan: *Kooten*, *Twijzel*, *Buitenpost*, *Augustinusga*, *Surhuizum*, *Kortwoude*, *Drogheham*, *Harkema-Opeinde* en het dorp met

de kerk gewijd aan *Sint Gangolfus*. Vanuit deze dorpen zijn enkele buurtschappen ontstaan: *Opperkooten*, *Hamshorn* en *Ophuis*.

3. de nederzettingen die uit kloosterstichtingen ontstonden: *Gerkesklooster* en *Buweklooster*.

4. de veenkolonies: *Surhuisterveen*, *Rottevalle*, *Kuikhorne* en de *Surhuizumer Mieden*.

5. de nederzettingen die aan het water ontstaan zijn; aan het Kolonelsdiep: *Kootstertille*, *Monniketille*, *Rohel*, *Blauwverlaat* en *Stroobos*; aan de Trekvaart: *De Laatste Stuiver* en aan de Surhuisterveenstervaart: *Roodeschuur*.

6. de heidenederzettingen: *Twijzelerheide*, *Harkema*, *Boelenslaan* en het *Wildveld*.

1 ^e generatie (plm. jaar 1000)	2 ^e generatie (vanaf plm. 1200)	3 ^e en 4 ^e generatie (plm. 1600)	5 ^e generatie (plm. 1700)	6 ^e generatie (plm. 1800)
bij de Zandsloot bij de Oude Dijk	Twijzel Kooten Drogeham		Kootstertille	Twijzelerheide
bij de Tjoele	Augustinusga Harkema-Opeinde Gangolfuskerk	Gerkesklooster Rottevalle	Stroobos	Harkema
Lutjepost op het Hoogland	Buitenpost Surhuizum Kortwoude	Surhuisterveen		Boelenslaan

Van deze nederzettingen hebben Buitenpost, Lutjepost, Twijzel, Kooten, Drogeham, Augustinusga, Surhuizum, Kortwoude, Harkema-Opeinde en Sint Gangolfus in de Middeleeuwen de dorpsstatus gekregen. Waarschijnlijk vormden de eerste acht dorpen de bestuurlijke eenheid Achtkarspelen, hoewel het ook mogelijk is dat Harkema-Opeinde in plaats van Drogeham bij de eerste acht hoorde.

Surhuisterveen, Rottevalle en Gerkesklooster hebben in de 17^e en 18^e eeuw deze status ge-

kregen en Boelenslaan, Harkema en Twijzelerheide in 1921. Tenslotte hebben Kootstertille in 1959 en Stroobos in 1974 de dorpsstatus gekregen. Daarentegen hebben ook enkele nederzettingen hun dorpsstatus verloren, namelijk het dorp met de kerk gewijd aan Sint Gangolfus (in 1387), Kortwoude (in 1441), Lutjepost (in 1945), Harkema-Opeinde (in 1921) en Kooten (in 1959). Verder is Rottevalle in 1943 in zijn geheel overgegaan naar de gemeente Smallingerland.

Gemeentewapen

Op 25 maart 1818 nam de 'Hoge Raad van Adel' het besluit om aan de 'Grietenije van Achtkarspelen' het wapen te geven met de navolgende omschrijving: 'Zijnde van zilver, beladen met een kerspelkerk met acht torens, staande op een groene grond gedekt met een gouden kroon'. De kerspelkerk is grijsrood van kleur en de torenspitsen zijn blauw. Achtkarspelen heeft een zogenaamd sprekend wapen: er is een directe relatie tussen afbeelding en naam. De acht torens slaan op de acht kerkdorpen.

Vlag

De gemeentevlag – een symbolische weergave van het gemeentewapen – heeft de gemeenteraad vastgesteld op 28 april 1958. De vlag heeft in de breedte een middenbaan en aan de boven- en onderkant een smalle baan. De drie banen hebben van boven naar beneden de kleuren rood (de kleur van de kerkmuren), wit (de zilveren ondergrond van het wapenschild) en groen (de schildvoet uit het wapen). In de middelste baan is aan de linkerkant een achtpuntige blauwe ster te zien (de acht kerkdorpen).

Momenteel telt Achtkarspelen de volgende dorpen en buurtschappen ⁴:

Augustinusga	Augustinusgea (Stynsgea)
<i>Rohel</i>	<i>Reahel</i>
<i>Blauwverlaat</i>	<i>Blauforlaet</i>
<i>Roodeschuur</i>	<i>Reaskuorre</i>
Boelenslaan	Boelensloane (De Loane)
Buitenpost	Bûtenpost
<i>Lutjepost</i>	<i>Lytsepost</i>
<i>De Laatste Stuiver</i>	<i>De Lêste Stuver</i>
Drogeham	Droegeham (De Ham)
<i>Hamshorn</i>	<i>Hamsherne</i>
<i>Buweklooster</i>	<i>Bouwekleaster</i>
<i>Hamsterpein</i>	<i>Hamsterpein</i>
Gerkesklooster	Gerkeskleaster (It Kleaster)
Harkema	Harkema
Kootstertille	Koatstertille (De Tille)
<i>Kooten</i>	<i>Koaten</i>
<i>Opperkooten</i>	<i>Opperkoaten</i>
<i>Monniketille</i>	<i>Mûntsetille</i>
Stroobos	Strobos
Surhuisterveen	Surhústerfean (It Fean)
<i>Wildveld</i>	<i>Wyldfjild</i>
Surhuizum	Surhuzum
<i>Kortwoude</i>	<i>Koartwâld</i>
<i>Ophuis</i>	<i>Ophûs (De Pûs)</i>
<i>Surhuizumer Mieden</i>	<i>Surhuzumer Mieden</i>
Twijzel	Twizel
Twijzelerheide	Twizelerheide (De Heide)
<i>Kuikhorne</i>	<i>Kûkherne</i>

De dorpen op rijm

Een rijmpje uit vroeger tijd verhaalt van de dorpen in Achtkarspelen ⁵:

*Bûtenpost gyng to gast
op Droegeham. Doe kaam
Augustinusgea mei brea.
Rottefâlle mei bôle,
Optwizel mei rizel,
Koaten mei poaten
fan Barchhiem rou en kliem.
Dy waarden sean to Surhústerfean
op in roaster fan Gerkeskloaster,
troch Surhuzum helle en betelle,
sa waard der sein to Harkema-Opein,
wat Stroobos doe net leauwe woe.
Mar Koartwâlde soe't ûnthâlde.
Dêr is't op'e glêzen skreaun
en sa is dit rym bewarre bleaun.*

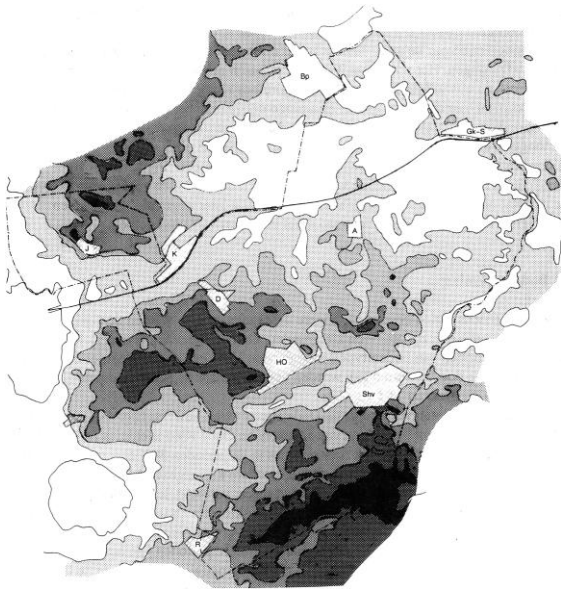
⁴ Andere, kleine of voormalige buurtschappen zijn: de Tjoele (bij Augustinusga), het Jachtveld en de Trije Roeden (bij Boelenslaan), de Kleine Horne, Scharnehuizen, Dijkhuizen en Egypte (bij Buitenpost), Westerend (bij Drogeham), Sarabos, Schalkedam, Oosterboeren en Gerben Allesverlaat (bij Gerkesklooster), Vierhuizen (bij Harkema), Kootstermolen (bij Kootstertille), Blauwhuis (bij Surhuisterveen), Buwetille (bij Surhuizum) en het Wildpad (bij Twijzelerheide).

⁵ Boelenslaan en Twijzelerheide missen in dit rijtje, maar dit rijmpje is waarschijnlijk van voor 1921, toen deze nederzettingen nog geen officiële dorpsstatus hadden. Verder wordt ook Barchhiem genoemd, dat is een buurtje ten westen van Harkema, vlakbij de Mûntsegrope. In de tijd van de vervening was dit een opslagplaats van turf. De straatnaam *Barchhiem* herinnert hier nog aan.

1. DE PREHISTORIE

Het landschap

Het hoge deel van Achtkarspelen maakt deel uit van een uitloper van het Fries-Drentse keileemplateau. Dit Fries-Drentse plateau is door het afsmelten van het landijs door diepe dalen doorsneden. In de omgeving van Achtkarspelen ontstonden in deze dalen de Zwemmer-Kuikhornstervaart, de Oude Ried en de Lauwers. Daardoor zijn in Achtkarspelen twee keileemplateaus te onderscheiden: het keileemplateau van Zwaagwesteinde-Eestrum-Twijzel-Buitenpost-Kollum en het keileemplateau van Oostermeer-Hoogzand-Harkema-Drogeham-Augustinusga-Surhuizum.

Hoogtekaart Achtkarspelen: donkere kleur: hoog; lichte kleur: laag (uit: Achtkarspelen-Zuid/Eestrum; een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting – J.A. Mol, P.N. Noomen en J.H.P. van der Vaart)

Prehistorie

De bovenste lagen of afzettingen van dit plateau, bestaande uit smeltwaterzand, potklei, keileem, keizand en dekzand, zijn gevormd tijdens de voorlaatste en laatste ijstijd. Dit waren de *Saale-ijstijd* (370.000-128.000 voor Chr.)⁶ en de *Weichsel-ijstijd* (118.000-10.000 voor Chr.). Tijdens de Saale-ijstijd was onze

⁶ Er zijn ook bronnen die er vanuit gaan dat de Saale-ijstijd van 230.000 – 128.000 voor Chr. geduurd heeft.

omgeving met een zeer dikke laag ijs bedekt. Onder de ijskap vormde zich in onze omgeving een smeltwatermeer. In de koude perioden was dit meer met ijs bedekt. In de warmere tijden veranderde het echter in een grote watermassa. Door vermenging met het afgezette zand en de klei ontstond een dikke laag van *smeltwaterzand* en *potklei*. Het smeltwaterzand is overal in de bodem van Achtkarspelen te vinden. De potklei komt alleen voor bij Twijzelerheide met een uitstulping naar Twijzel en verder ten noordoosten van Buitenpost en rondom Augustinusga.

In de Saale-ijstijd trok meerdere malen een vele honderden meters dikke ijskap over het gebied heen. Door de enorme druk leidde dit tot een verkneding van de bovenlaag van de bodem. De talrijke zwerfstenen die vanuit Scandinavië met het ijs waren meegekomen werden onder de ijskap verbrijzeld. Hierdoor ontstond een laag met *keileem*, waarin ook vuurstenen werden afgezet. Door zijn hoge leemgehalte laat dit keileem moeilijk water door⁷. Tijdens de Weichsel-ijstijd was de bodem gedurende grote delen van het jaar volledig bevroren. Alleen de toplaag spoelde gedeeltelijk af naar de eerder gevormde smeltwaterdalen. Daarbij werden deze smeltwaterdalen gedeeltelijk opgevuld met grovere zanden, die talrijke grindjes bevatten, het *keizand*. Door poolstormen raakte het landschap overdekt met een laag fijnzand, het *dekzand*. Hierdoor ontstonden dekzandruggen, waar de latere dorpen op zijn ontstaan⁸. Ter hoogte van de dekzandruggen bedraagt de dikte van het dekzandpakket soms enkele meters. Op de meer vlakke delen is het dekzandpakket meestal niet meer dan een halve meter dik.

Pingo's

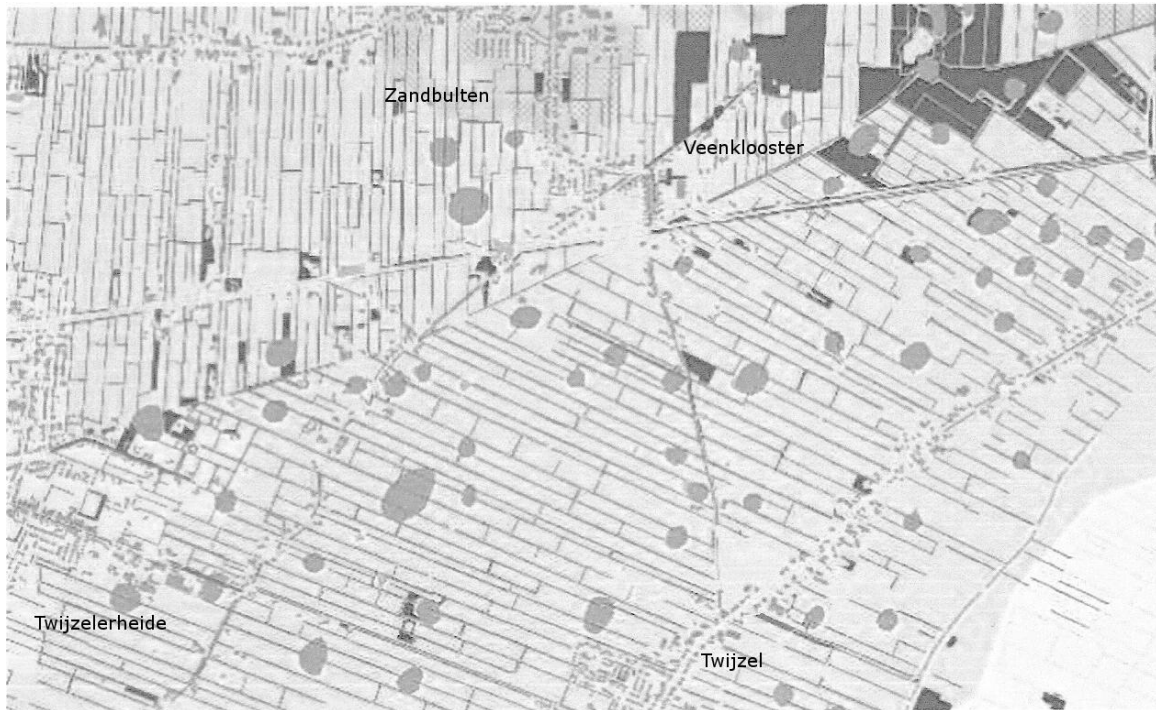
In deze tijd ontstonden ook de *pingoruïnes*. Dit was in de periode van 80.000 – 60.000 jaar

⁷ Dit keileem is o.a. te vinden bij de Pûs in Surhuizum; de straatnaam *Hurde Eker* verwijst hier naar; Eker betekent akker.

⁸ In Drogeham herinneren de straatnamen *De Sânnen* en *De Sânkop* aan deze dekzandruggen en in Surhuisterveen *De Zandpol*.

voor Christus. Pingo's zijn ontstaan door omhoog gekomen *kwelwater*. Onder de grond groeide een ijskern die steeds hoger werd en uitgroeide tot een heuvel. Uiteindelijk werd het ijs zo warm, dat het smolt en er een poel met water achterbleef met een aarden wal er omheen van eerder afgegleden grond. In Achtkarspelen zijn nog diverse pingo's te vinden, zoals in Boelenslaan de *Popkepoel* ten

oosten van de Boelenswei, in Harkema de *Lieuwespoel* aan de Homear, de *Wopkespoel* aan de Wopkeloane, it *Swartfliet* bij it Fliet, de *Bouwespoel* op de hoek van de Rysloane en de Krúswei en een poel aan de Mûntsegroppe; in Drogeham de *Tijepoel* bij de Ikkers, een poel bij it Leech, een poel bij de Hamsherne en een poel ten zuiden van de Hamsterpein; en in Surhuizum een poel langs de Rysloane.

Pingo's en dobben in het huidige landschap tussen Twijzel, Twijzelerheide, Veenklooster en Zandbulten

Verreweg de meeste poelen zijn echter te vinden in de omgeving van Twijzel en Twijzelerheide: aan de Wedze, it Wyldpaed, de Swadde en de Ikewei. De grootste poel is de *Bootsma's Poel* aan de Wedze. Aan it Jinkepaed ligt de *Piebe en Hindrikje Poel*. Verder ligt er nog een poel aan het Poelepaed tussen Buitenpost en Veenklooster, de *Hamstra-poel*⁹.

⁹ De *Wopkespoel* is genoemd naar Wopke Hoekstra die bij deze poel woonde en de *Tijepoel* naar Tije Gurbes Wijnjeterp die in het begin van de 19^e eeuw in een huisje bij deze poel woonde. It *Fliet* betekent water. De *Bouwespoel* zal genoemd zijn naar Bouwe Harkema, de stichter van Bouwekleaster. De *Bootsma's Poel* is genoemd naar de familie Bootsma die bij deze poel woonde en de *Piebe en Hindrikje Poel* naar Piebe Kempenaar en Hendrikje Postma. De *Hamstrapoel* is genoemd naar de familie Hamstra die vlakbij deze poel gewoond heeft.

Veeenvorming

Rond 10.000 voor Chr. ontstond in de pinguïnes plantengroei, waardoor deze poelen uiteindelijk door veenvorming weer dichtgroeiden. Dit veen werd gevormd door niet-afgestorven resten van planten. Door het vele water was er te weinig zuurstof beschikbaar om organische (levende) stoffen om te zetten in anorganische (levenloze) stoffen. De grote veenvormer was het plantje *veenmos*, dat in staat was te groeien op het vocht dat het zelf met zijn blaadjes vasthield. Vervolgens groeiden er bomen op de pingoruïnes die later weer vergingen. Dit had een verdere verveening tot gevolg. In de *Nieuwe Tijd*, tijdens de periode van de verveeningen (vanaf ongeveer 1.500 jaar na Chr.), ontstonden er opnieuw meertjes, doordat de veenaarde uit deze pinguïnes werd gehaald om, in de vorm van turf, als brandstof gebruikt te worden.

Veen

Veen kon op twee manieren ontstaan. *Laagveen* ontstond door voedselrijk grondwater. In dit grondwater ontstonden *rietveen* (gevormd door waterplanten als riet), *zeggeveen* (gevormd door zeggen en mossen) en *bosveen* (gevormd door resten van oude bomen). *Hoogveen* werd gevoed door voedselarm regenwater en hierdoor ontstond *veenmosveen*. Dit veen bestond uit resten veenmos en had de eigenschap water op te zuigen, waardoor het boven de grondwaterspiegel kon blijven groeien.

Bewoning in de prehistorie

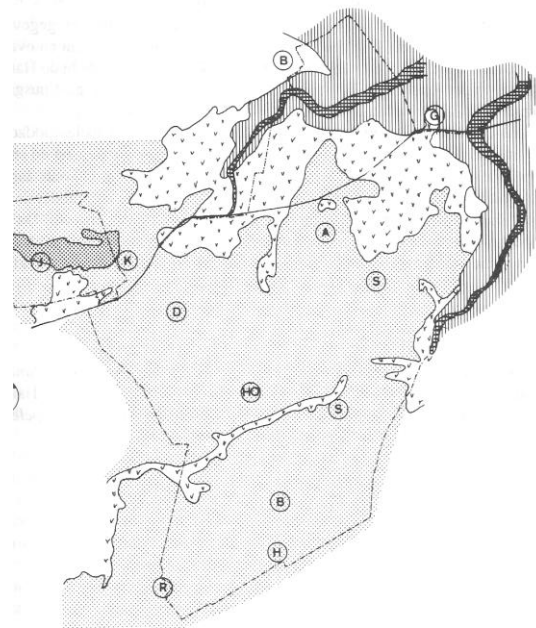
Ongeveer 100.000 jaar voor Christus, in de periode van de *Steentijd*, ontstond er bewoning in Achtkarspelen en omgeving langs de oevers van beken, rivieren en meren. Deze bewoners waren de *Neanderthalers* die leefden van de jacht op rendieren en paarden. Zij hadden geen vaste verblijfplaats, maar trokken van kamp naar kamp. In de periode van 45.000-13.500 jaar voor Chr. was het zo koud in deze omgeving dat er geen bewoning mogelijk was. Vanaf 19.000 jaar voor Chr. werd het weer warmer en vanaf 13.500 jaar voor Chr. kwam de moderne mens, *de Homo sapiens*, in deze omgeving. In de Steentijd werd er gebruik gemaakt van werktuigen van vuursteen, zoals vuistbijlen, schrabbers, schaven, messen en speerpunten. Deze werktuigen zijn gevonden bij Drogeham, Twijzel, Twijzelerheide, Surhuisterveen, Harkema, Kootstertille en Buitenpost.

In de *Nieuwe-Steentijd* of het *Neolithicum* van ongeveer 3.400 tot 2.800 jaar voor Chr. onderging de bestaanswijze van de mens een ingrijpende wijziging: van jagen en verzamelen ging men steeds meer over op het houden van koeien, geiten en schapen en het verbouwen van gewassen, zoals gerst en tarwe. Deze verandering in bestaanswijze kenmerkte zich ook door de opkomst van veel nieuwe technieken, zoals het bakken van potten, het weven en spinnen, het slijpen van stenen en het bewerken van hout. Ook kozen de mensen nu een vaste verblijfplaats.

In Achtkarspelen zijn sporen van bewoning door de *Trechterbekercultuur* en de *Stand-*

voetbekercultuur gevonden op de hoge zandgronden bij Opperkooten. Hier ligt een concentratie van tien vindplaatsen van stenen artefacten als vuistbijlen, schrabbers en messen. Ook is een aardewerkscherf van de Trechterbekercultuur gevonden. Dit aardewerk heeft de vorm van een trechter en is rijk versierd met ingekerfde patronen. Verder zijn er ook bij Egypte onder Twijzel, in de Twijzelermieden en in de buurt van Drogeham, Twijzel en Buitenpost enkele vondsten van stenen artefacten (voorwerpen) gedaan.

Door het stijgen van de zeespiegel vanaf 2.800 jaar voor Chr. veranderde de grondwaterspiegel. Daardoor kwam het in de lagere delen tot sterke veengroei. Vanuit deze lagere delen heeft het veen de randen van de zandplateaus bedekt en uiteindelijk ook de hoger gelegen zandgronden. Daardoor moesten de mensen noodgedwongen hun bestaan in onze omgeving weer opgeven.

Bodemkaart Achtkarspelen: In het noordoosten zeeleiggronden rond de stroombeddingen van de Lauwers en de Oude Ried, tussen de beide rivieren veengronden en in het midden en het zuiden podzolgronden, dat wil zeggen humusrijke grond op gelig dekzand. Rondom Eestrum liggen enkeerdgronden, waar de humuslaag nog veel dikker is (uit: Achtkarspelen-Zuid/ Eestrum van Mol, Noomen en Van der Vaart)

2. DE MIDDELEEUWEN

2.1 PERMANENTE BEWONING

De Middeleeuwen

In de vroege Middeleeuwen (500 – 1000 na Chr.) is de zee via de brede dalen het land ingedrongen en ontstonden er geulen, waaruit riviertjes als de *Lauwers* en de *Oude Ried* zijn ontstaan. Door stormvloed breidde het getijddebekken van de *Lauwerszee* zich sterk landinwaarts uit. De zee sleet diepe geulen uit tot ver in het oude veenlandschap. Grote delen van het veen werden opgeruimd. De Lauwers vormde de grens tussen Friesland en Groningen en de Oude Ried was een zijtak hiervan. Deze rivier kwam vanaf Kooten via de huidige Oude Dijk, Lutjepost en de tegenwoordige Dijkhuisterweg bij Schalkedam ten noordoosten van Gerkesklooster in de Lauwers uit¹⁰. Een zijtak van de Oude Ried, de Ee, kwam vanaf Drogeham. Van de Oude Ried is weinig meer over, alleen het deel tussen de Trekweg en de Lauwers, is nog aanwezig. Door kleiafzetting is het stroompje dichtgeslibt¹¹. Later toen veel geulen met zware, kalkarme knipklei opgevuld waren, kwam de oorspronkelijke rivier hoger te liggen dan het omliggende, ingeklonken veenlandschap, waardoor de Oude Dijk ontstond. Deze verhoging, die *inversie* wordt genoemd, is verder duidelijk

¹⁰ Volgens Spahr van der Hoek in z'n boek *'Achtkarspelen, Oars as oars?'* werd het verlengde van de Oude Ried bij Kooten het *'Oldedyp'* genoemd en in het verlengde van dit diep lag de *Bargesloot*, de vroegere grenssloot tussen Oostermeer en Eestrum; deze sloot lag zo'n 250 meter ten noorden van het huidige kanaal. Dit Ouddiep en de Bargesloot maakten volgens hem later onderdeel uit van de voorganger van het *Kolonelsdiep*, de vaart van Kollum naar het Bergumermeer. Het *'Oldedyp'* of *'t Old Diept'* wordt genoemd in het *Beneficialboek* en in de *floerenkohieren* van Kooten. Ook Rienks en Walther menen in hun boek *'Binnendijken en Slieperdijken yn Fryslân'* (blz. 67/68) dat het Ouddiep later onderdeel uitmaakte van de voorganger van het Kolonelsdiep, maar zij verstaan onder het Ouddiep de gehele waterweg tussen het Bergumermeer en Gerkesklooster. Het meest waarschijnlijk is echter dat met het Oude Diep de Oude Ried werd bedoeld; dit ter onderscheiding van het later gegraven Nieuwe Diep, oftewel het Kolonelsdiep (het tegenwoordige Prinses Margrietkanaal).

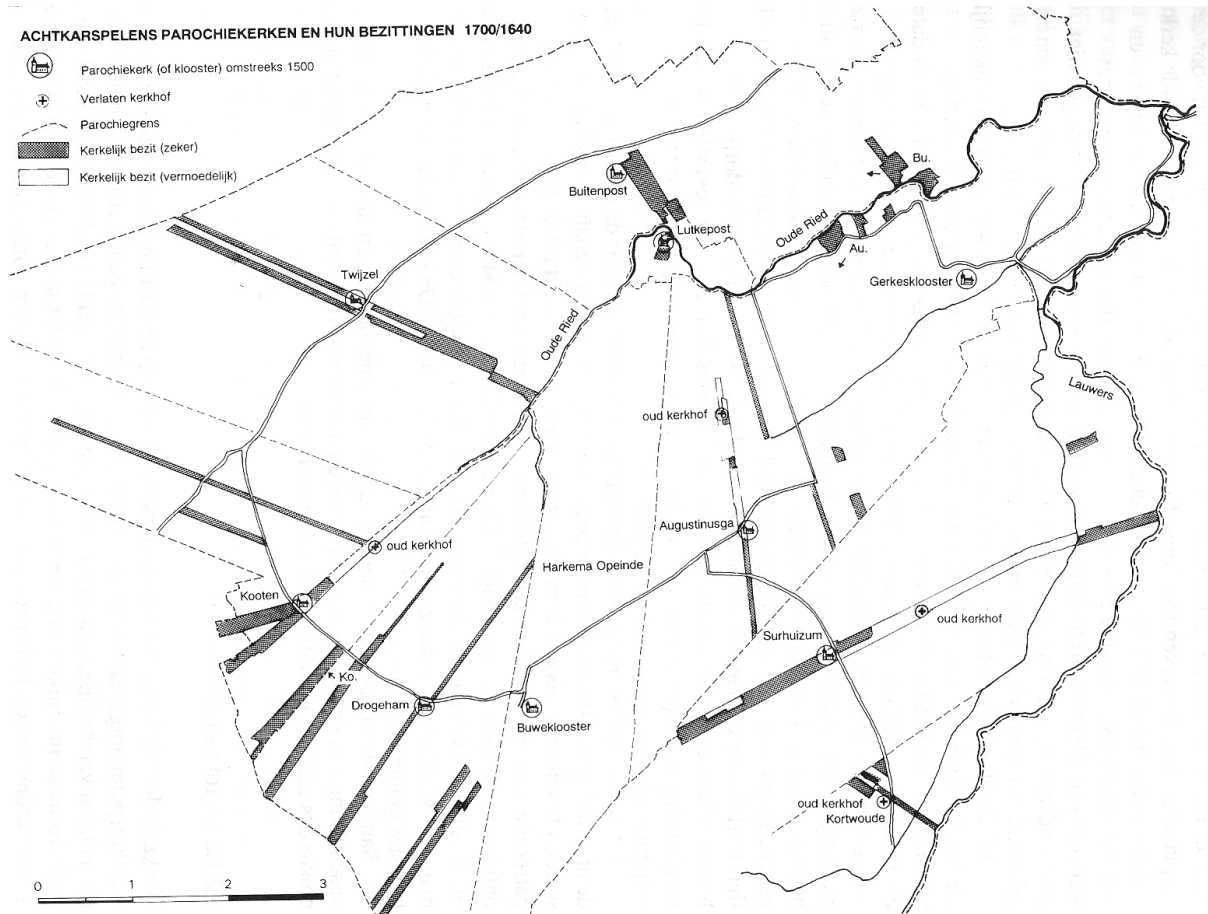
¹¹ In 1983 is in de Buitenpostermieden een oude klep-sluis of pomp gevonden. De pomp lag waarschijnlijk in of bij de Oude Ried en was bedoeld om water door te laten.

waar te nemen in het gebied ten noorden van de Dijkhuisterweg dat daarom ook wel *de Dijken* wordt genoemd. Ten zuiden van de oorspronkelijke Oude Ried bleef een sloot over die zuidelijk van de Dijkhuisterweg de *Dijksgreppel* werd genoemd en ten zuiden van de Oude Dijk naar Kooten het *Oud Diep*. De zijtak, de Ee, slibde eveneens dicht en het noordelijke deel veranderde in de *Kleiweg*, later het *Nonnepaed* genoemd. Ook de Lauwers is dichtgeslibt, waardoor de Fryske Dyk is ontstaan; ten oosten hiervan vormde de Lauwers een nieuwe waterloop. Het huidige landschap in Achtkarspelen wordt gekenmerkt door *houtsingels* en *open gebieden*. De houtsingels komen voor in gebieden die boven de zeespiegel liggen. Het open landschap, dat *de mieden* wordt genoemd, komt voor in gebieden die beneden de zeespiegel liggen en zijn te vinden in het midden en oosten van de gemeente.

De pagus Twislum

Via de Lauwers en de Oude Ried trokken de nieuwe bewoners vanuit de kwelders in het noorden van Friesland Achtkarspelen binnen. In de periode van 700 tot 1000 na Christus zochten de mensen hier en daar de randzones van het veen op. Op grond van de vorm van kogelpotranden van gevonden aardewerk in de Twijzelmieden wordt er vanuit gegaan dat het gebied vanaf de tiende eeuw definitief bewoond is geraakt. De oude dorpen in Achtkarspelen liggen op een zandrug die de vorm van een ç heeft (*letter c met een komma oftewel een accent cedille*). De letter ç vormend krijg je dan achtereenvolgens: Buitenpost, Twijzel, Kooten, Drogeham, (het oude) Harkema-Opeinde, Augustinusga en Surhuizum. De voorgangers van deze dorpen zijn echter niet op deze zandrug ontstaan, maar in de nabijheid van de stroomgebieden van de Lauwers en de Oude Ried. In de buurt van de Oude Ried ontstonden in de periode van 1050-1100 de eerste dorpen in de *pagus Twislum*. Met pagus werd in dit geval niet een parochie bedoeld, maar een streek. In deze pagus stonden volgens de *Gesta Abbatum*¹² de *ecclesia Sanctie Petri*, de *ecclesia Sanctie Benedicti* en de *parrochia Beati Augustini*, oftewel de kerk van de heilige Petrus, de kerk van de heilige

¹² *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland.

Achtkarspelens parochiekerken en hun bezittingen (uit: Achtkarspelens-Zuid/Eestrum)

Benedictus en de parochie van de zalige Augustinus. Hiermee werden de dorpen Twijzel, Kooten en Augustinusga bedoeld. De kerk van Twijzel stond toen waarschijnlijk in de Twijzelmieden, in de buurt van de huidige Zandsloot; de kerk van Kooten stond aan de Oude Dijk tegenover de huidige begraafplaats en de kerk van Augustinusga stond bij de *Tjoele*¹³, ten noorden van het huidige Prinses Margrietkanaal. Verder stond in deze omgeving ook nog de kerk van Lutjepost. In de Surhuizumer Mieden, halverwege tussen de Uterwei en de Koaiwei, op het *Hoogland*, stond de kerk van Surhuizum.

De oude kerk van Kooten was van steen. Op het voormalige kerkhof zijn tufsteenresten¹⁴ gevonden die wijzen op een bouwwerk van voor 1150. Het is mogelijk dat deze kerk een houten voorganger heeft gehad. Waarschijnlijk waren de andere kerken van hout ge-

¹³ *Tjoele* betekent waarschijnlijk zoiets als tafel of verhoging. De *Tjoele* ligt op een verhoging in het landschap.

¹⁴ Tufsteen was een poreus vulkanisch gesteente, dat uit de Duitse Eiffel afkomstig was.

bouwd, waardoor het moeilijk is nog resten van de oude godshuizen te vinden. Ze staan echter wel vermeld op oude kaarten en in oude boeken. De oude kerkhoven van Kooten, Lutjepost en Augustinusga staan vermeld in de Eekhoff-atlas van 1844. De kerk van Surhuizum is vermeld in het *Beneficialboek*¹⁵ van 1543 en in de *Proclamatieboeken*¹⁶. Van de kerk van Optwijzel zijn tot nu toe geen bewijzen gevonden dat deze werkelijk in de Twijzelmieden heeft gestaan; wel is dit zeer aannemelijk, want de vondst van aardewerkresten duidt op oude bewoning in dit gebied.

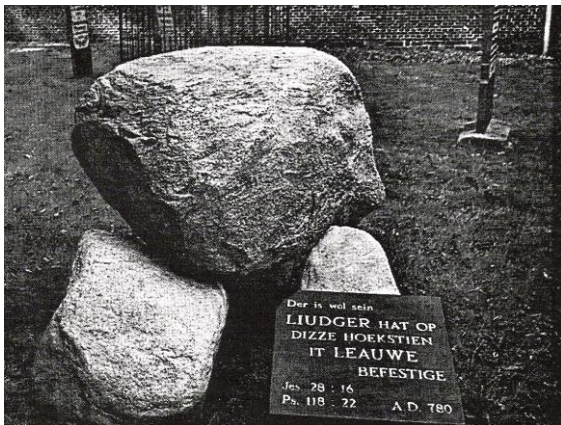
Liudger

Omstreeks 787 begon Liudger vanuit Dokkum zijn werk als zendeling. Volgens overlevering zou hij ook in Twijzel het geloof verkondigd

¹⁵ In 1542 heeft Karel V de Friese grietenijen gelast om lijsten samen te stellen van de grootte, grenzen en jaarlijkse opbrengsten van de kerkelijke bezittingen van alle parochies. Deze staan vermeld in de *Beneficialboeken*.

¹⁶ In de *Proclamatieboeken* werden tot 1811 de verzoeken tot afkondiging van de verkopen van onroerend goed vermeld.

hebben. Een grote zwerfsteen herinnert hieraan. Bij deze steen zou Liudger in de openlucht gepredikt hebben, want van een kerkgebouw was in deze heidense streken uiteraard nog geen sprake. Liudger was verantwoordelijk voor de definitieve verspreiding van het christendom in Friesland. In 1994 heeft de steen, waarop een kruis gekrast is, een prominente plaats op de begraafplaats bij de kerk in Twijzel gekregen. Bij de steen ligt een gedenkplaat met de tekst: 'Der is wol sein Liudger hat op dizze stien it leauwe befêstige'. In 804 werd hij bisschop van Münster, het bisdom waar ook Achtkarspelen onder viel.

Boerenbedrijven

De boerenhuizen lagen rond het jaar 1000 op een rij vlak in de buurt van de riviertjes. Om de natte gebieden te ontwateren werden er sloten haaks op deze riviertjes gegraven. Naast het afvoeren van water dienden de sloten tevens als kavelgrenzen van de boerenbedrijven. Het waren gemengde bedrijven, er werd zowel aan veeteelt als aan akkerbouw gedaan. Door wateronttrekking en grondbewerking teerde het veenpakket betrekkelijk snel weg, waardoor het maaiveld daalde en er in natte perioden wateroverlast optrad. De boeren werden gedwongen hun boerderijen via het recht van opstrek binnen dezelfde kavelstrook te verplaatsen naar hogere gebieden. Deze boerderijen waren van hout gebouwd. De wanden tussen de houten palen waren opgevuld met ineengevlochten twijgen; de kieren tussen het vlechtwerk waren met mos opgevuld en het geheel werd uiteindelijk bestreken met klei of leem. Soms werden de wanden ook wel van zoden opgebouwd. Het dak was bedekt met riet. Het nieuwe bouwland werd op het nog hooggelegen veen aangelegd en het oude, ingeklonken veen diende als wei- en hooiland.

Twislum

Het eerder genoemde *Twislum* (of Twijzel) betekent, evenals de Engelse variant *twisla* en de Duitse variant *zwisala*, vork of gaffel. Ook kan het met *tweesprong* vertaald worden. Deze tweesprong kan betrekking hebben gehad op de vertakking van de Lauwers en de Oude Ried, maar het zou misschien ook betrekking kunnen hebben gehad op de Oude Ried en een zijtak daarvan, de Ee, die tussen Drogeham en het oude Harkema-Opeinde loopt.

Nieuwe dorpen

De kerken verhuisden mee, ook via het principe van opstrek. De nieuwe kerken kwamen in dezelfde kavelstrook te liggen als de oude kerken. Op basis van de ouderdom van de torens kan bepaald worden wanneer de nieuwe dorpen ontstaan zijn. Rond 1200 ontstond vanuit het dorp in de mieden bij de Zandsloot het nieuwe dorp Optwijzel. Optwijzel betekent hogerop, verder van de tweesprong van de rivieren af. In de 13^e eeuw ontstond vanuit de kerk op het Hoogland het huidige Surhuizum. Hier heeft de prediker *Olivier van Keulen*¹⁷ nog een oproep gedaan om aan een kruistocht naar het Heilige Land deel te nemen om dit land (het huidige Israël) te bevrijden van de zogenaamde heidense Saracenen. Volgens de verhalen gebeurde er toen een wonder. Door de prediking van Olivier raakten de mensen in vervoering en zagen naast de zon een blauw kruis aan de hemel verschijnen. Hoeveel mensen uit Surhuizum zich voor de omstrede kruistocht opgegeven hebben is niet bekend, maar in 1217 zeilden tachtig schepen met kruisvaarders de Lauwers uit om zich aan te sluiten bij een grote vloot uit andere landen. De tocht is echter op niets uit gelopen, het lukte niet het Heilige Land te veroveren.

Ook in de 13^e eeuw ontstonden vanuit het dorp bij de Tjoele het huidige Augustinusga en vanuit Lutjepost het nieuwe dorp Buitenpost. Kooten is het laatst verplaatst en wel in de 15^e eeuw. En hoewel de andere dorpen bij de rivieren verdwenen bleef Lutjepost als een klein dorpje bestaan, waarschijnlijk vanwege de vruchtbare kleigronden langs de Oude Ried¹⁸.

¹⁷ In Surhuizum is een straat naar hem genoemd: de *Olivierstrjitte*.

¹⁸ In Buitenpost herinnert de straatnaam *Ried* nog aan de Oude Ried. Deze straat loopt ten oosten van en parallel aan de weg Lutkepost.

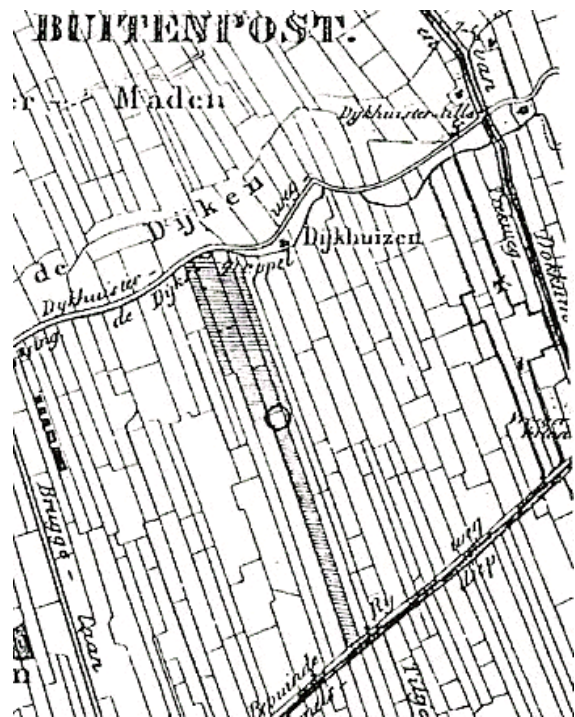
Post betekent brug. Lutjepost lag bij een brug over de Oude Ried. Buitenpost, of Utpost, zoals het vroeger werd genoemd, lag verder op¹⁹. In het zuiden van Achtkarspelen ontstond vanuit Surhuizum een nieuw dorp, Kortwoude. Daarnaast kwam er rond 1225 nog een nieuw dorp bij, namelijk Drogeham. Waarschijnlijk vormden Kooten en Drogeham vroeger één dorp dat later gesplitst werd in Westerham en Oosterham. Daar Kooten, zoals hierboven is beschreven, een voorganger van de huidige kerk aan de Oude Dijk heeft gehad en van Drogeham geen voorganger bekend is, zou dit betekenen dat Drogeham een dochterdorp van Kooten is. Daarmee vormden Buitenpost, Lutjepost, Optwijzel, Kooten, Drogeham, Augustinusga, Surhuizum en Kortwoude waarschijnlijk de eerste acht parochies van Achtkarspelen, de *Octo Parrochias*. Daarna zijn vanuit Augustinusga nog twee dorpen ontstaan. Aan de westzijde ontstond rond 1240 Harkema-Opeinde en aan de noordoostkant, in de huidige IJermieden, ontstond een dorp met een kerk gewijd aan Sint Gangolfus.

Dorpsnamen

Augustinusga is genoemd naar de heilige Augustinus, een belangrijke kerkvader die leefde van 354 tot 430 en bisschop van Hippo in Noord-Afrika was. Augustinusga betekent het gebied van de kerk van Sint Augustinus. Sunderhusen, later verbasterd tot Surhuizum, wil zeggen de huizen in het zuiden, ten zuiden van de Lauwers, of wat ook mogelijk is, in het zuiden van Achtkarspelen. Kooten is afgeleid van kooters, dat kleine boeren betekent. Kooten wil zeggen het dorp van de kleine boerenhuizen. Ham betekent zoiets als een gebied of een complex landerijen. Het kan ook opgevat worden als een uitham tussen de Oude Ried en de Oude Ee. Drogeham betekent gebied op

¹⁹ Dat de oudste dorpen in Achtkarspelen bij de riviertjes zijn ontstaan is een opvatting van de heren Mol, Noomen en Van der Vaart van de Fryske Akademy. Zij beschrijven dit o.a. in hun boek *'Achtkarspelen-Zuid/Eestrum, een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting'*. Zij baseren zich hierbij o.a. op resultaten van onderzoekingen in Salland, Vollenhove (Staphorst en Rouveen) en het Lage Midden van Friesland. De heer S. de Haan heeft deze opvatting bestreden in een serie artikelen in de Kollumer Courant van 31 juli, 2, 7, 9, 12 en 14 augustus 1991. Volgens hem zouden de mensen nooit in de lage gebieden zijn gaan wonen, maar zochten ze direct de hoge zandgronden op; en de oude kerkhoven zouden niet opgevat moeten worden als hoven waar een kerk op heeft gestaan, maar als een hof die in het bezit van de kerk was.

het droge. Kortwoude geeft aan dat het een dorp met een kort achterland was, de lengte van de kavelstroken was beperkt.

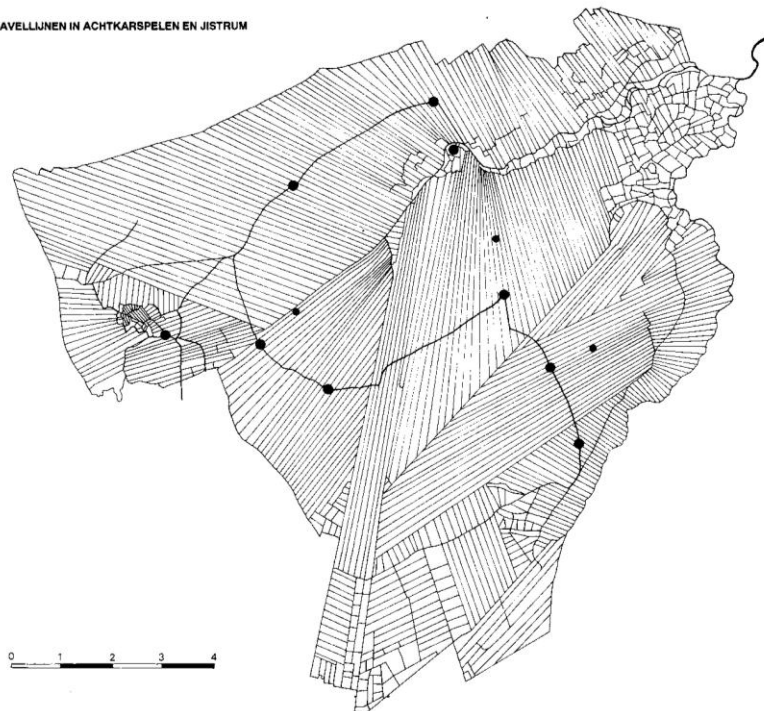

De plaats van de oude kerk (aangegeven door een rondje), die gewijd was aan Sint Gangolfus, in het midden van de IJermieden; de kerkelijke landerijen zijn gearceerd aangegeven

De kerken van Sint Gangolfus en Kortwoude

Er waren ook dorpen die niet konden opschuiven, omdat er geen achterland meer was. Een oorkonde²⁰ verhaalt dat de kerk van Sint Gangolfus in de periode van 1370 tot 1387 had geleden onder wateroverlast. De kerk was daardoor ingestort, het kerkeland, het parochiegebied en de huizen van de parochianen verwoest. De parochie was bijna geheel ontvolkt. Van de opbrengsten van de kerk kon, tot schade van de zielen van de overleden gelovigen, geen priester meer onderhouden worden; het lukte dan ook niet meer een pastoor te vinden. De bisschop gaf daarom toestemming de parochie op te heffen en met alle erbij behorende rechten, inkomsten en goederen te verenigen met de kerk van Sint Augustinus. De bouwvallige kerk mocht worden afgebroken. Het kerkhof zou echter omheind en onderhouden moeten worden, zodat het geen verblijfplaats van wilde dieren zou

²⁰ Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, oorkondenr. 776.

Kavellijnen: een overzicht van de kavelblokken in Achtkarspelen (uit Achtkarspelen-Zuid/Eestrum)

worden, maar voor menselijk gebruik behouden zou blijven²¹. In de *florenkohieren*²² kwam het voor als onderdeel van de *'karckelanden van Augustinusga, 't Kerckhoff genaemt'*. Een ander dorp dat geplaagd werd door overstromingen was Kortwoude. In 1441 bleven er maar vier huizen over en de bewoners konden de kerkelijke lasten niet meer opbrengen. Daarom gaf Paus Eugenius IV de bewoners toestemming om op te gaan in de parochie Surhuizum²³. Van de kerk en het kerkhof zijn geen restanten bewaard gebleven. Er resteert alleen nog een kleine verhoging in het landschap bij Koartwâld 27a, die in de florenkohieren *de Bult* werd genoemd²⁴. Beide dorpen hadden geen mogelijkheid tot

²¹ Zie ook het artikel *'Sint Gangolfus in de Izermeden: een 'Wüstung' in Achtkarspelen'* van P.N. Noomen in *It Beaken*, jiergong 55 (1993).

²² Florenkohier Augustinusga jaar 1700, kad.nr. 221. Ook aangrenzende percelen waren kerkeland: nrs. 73, 218, 219, 220, 222 en 223.

²³ Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom, reg.suppl.376, fol. 95 – H.Reimers (red.).

²⁴ Het is opvallend dat in de decanaatslijst van 1475 Kortwoude nog als dorp voorkomt. Volgens een mededeling van de heer P. Noomen van de Fryske Akademy is de verklaring daarvan gelegen in het conservatieve karakter van registers, met name die van de kerk. Een bekend verschijnsel was bijvoorbeeld ook dat reeds lang overleden pachters in administraties van grondbezit bleven figureren. Er is dan sprake van 'register-lijken'. In

opschuiven. Het gebied ten zuiden van Gangolfskerk, de huidige Augustinusgaastermieden, was eveneens een nat gebied en Kortwoude botste op het grondgebied van Surhuizum. Het is mogelijk, maar dit is niet meer dan een veronderstelling want er zijn geen bronnen die dit bevestigen, dat ten noorden van Surhuizum ook nog een dorp heeft gelegen. De verkaveling van de 'taartpunt' in de buurt van de Homeer wijkt namelijk af van de verkaveling van de rest van Surhuizum (*zie kaartje kavellijnen*). Toen ook de bewoners van dit mogelijke 'dorp' vanwege wateroverlast moesten verhuizen, was er geen mogelijkheid om op te schuiven naar hogere gebieden, omdat die tot het grondgebied van Surhuizum behoorden. Wellicht heette dit dorp *'Noorderhuizen'*, als tegenhanger van het dorp met de naam Zuiderhuizen (of Surhuizum).

Kavellijnen

Als naar de richting van de kavellijnen gekeken wordt, is duidelijk te zien dat alle lijnen gericht zijn op de beide rivieren. Ook de bochten in de rivieren zijn in de kavelpatronen te ontdekken. Afhankelijk van de bocht waaieren de kavellijnen uit of lopen ze naar elkaar toe. In het stroomgebied van de Oude Ried liggen drie

dit geval zou iets dergelijks zijn gebeurd: in Munster heeft men een oude lijst erbij genomen en alle posten overgenomen, ook als ze niet meer actueel waren.

kavelstructuren. De eerste is het blok van Harkema-Opeinde – Augustinusga. Deze wordt door de Ee gescheiden van het tweede blok Drogeham en een deel van Kooten tot de Oude Dijk. De rest van Kooten vormt met Twijzel en Buitenpost het derde blok. De Oude Ried vormde de grens tussen de eerste twee blokken en het derde blok. Daardoor lag oorspronkelijk een deel van de dorpen Augustinusga, Harkema-Opeinde en Drogeham ten noorden van het latere Prinses Margrietkanaal. In het stroomgebied van de Lauwers liggen ook drie kavelstructuren. Het grootste is het blok van Surhuizum. De blokken van Kortwoude en de 'taartpunt' in het noorden liggen er haaks op. De grens tussen Surhuizum en Kortwoude werd gevormd door het watertje de *Homeer*. Ook de grens tussen Surhuizum en het blok Harkema-Opeinde – Augustinusga werd gevormd door een afwateringssloot met de naam *Homeer*; ook wel geschreven als *Haudmeer* of *Houtmeer*, dat hoofdgrens betekent.

Bodemlandschap

Na het opschuiven van de nederzettingen zag het landschap er als volgt uit: De dorpen lagen met hun bewoning en hun akkers op de *hoge zandgronden*. In het centrum en het oosten van Achtkarspelen waren als gevolg van het inklinken van het veen *miedencomplexen* ontstaan. Deze zijn later als gevolg van nieuwe veenvorming weer veranderd in *laagveengebieden*. Zo lagen daar de Drogehamstermieden, de Kootstermieden, de mieden bij Moniketille, de Twijzelermieden, de Rohelstermieden of Woudmieden, de Buitenpostermieden, de IJzermieden, de Augustinusgaastermieden of -hooilanden²⁵, de Stroobossermieden en de Surhuizumer Mieden. In de buurt van de Lauwers, in de Surhuizumer Mieden, en in het noordoosten van de gemeente (Uitland, Stanialand en Oosterboeren) lag *klei*, wat ook aan de kenmerkende blokvormige verkaveling is te zien. Rond de grensgebieden in het zuiden (waar later Surhuisterveen, Har-

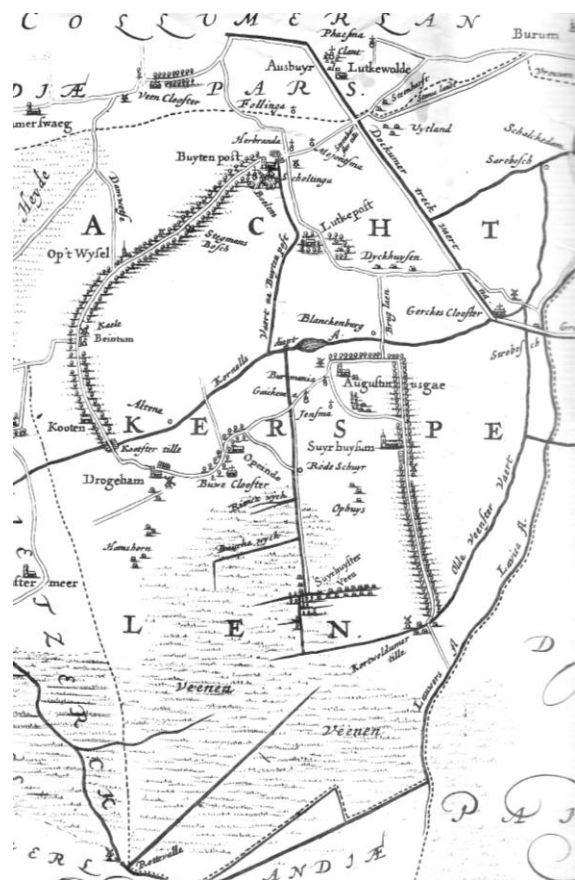
²⁵ Op de kaart van Schotanus uit 1718 staat ten noorden van het Kolonelsdiep *Augustiner Gaesten* vermeld en ten zuiden van het diep *Hooylanden*. Dit had echter moeten zijn *Augustinergaester Hooylanden*. Gaesten betekent hoge gronden en dat klopt niet, want de gronden ten noorden van het Kolonelsdiep waren juist lage landen. Het gebied ten noorden van het Kolonelsdiep werd ook wel de *Buitenwegse Mieden* genoemd. Het gebied ten zuiden van het diep heette de *Bovenwegse Mieden*. Met de *Buitenweg* werd de Dijkhuisterweg bedoeld en met de *Bovenweg* de Heawei.

kema, Witveen, Rottevalle, Boelenslaan, Houtgehage, Drachtstercompagnie en Opende-Zuid ontstonden) en het noordwesten (waar later Twijzelerheide, Zwaagwesteinde, Zwaagerbosch, Zandbulten en Kuikhorne ontstonden) lagen uitgestrekte *hoogveengebieden*, die later allemaal verveend zijn.

2.2 STAAT EN KERK

De staatkundige indeling

Friesland was vanaf 1300 verdeeld in twee en vanaf 1450 in drie goën of bestuurskundige delen: Westergo, Oostergo en Zevenwouden. Onder Oostergo vielen de grietenijen Dongeradeel, Ferwerderadeel, Dantumadeel, Leeuwarderadeel, Idaarderadeel, Tietjerksteradeel en Opsterland. In oude geschriften worden Achtkarspelen, Smallingerland, Kollumerland en Rauwerderhem niet genoemd. Waarschijnlijk maakten deze grietenijen toen deel uit van een andere grietenij, maar het is ook mogelijk dat ze toen een zelfstandige status hadden.

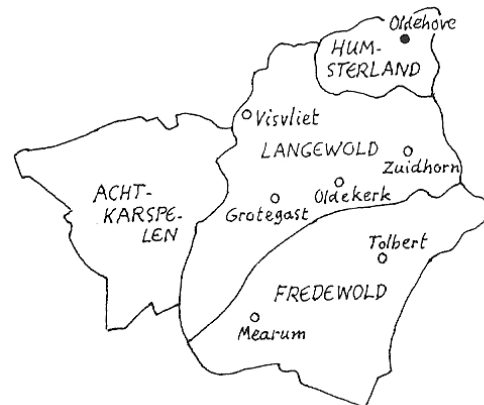
Schotanuskaart uit 1664

Wellicht hoorde Achtkarspelen in eerste instantie bij Tietjerksteradeel. In 1338 vormde de *Octo Parrochiis* in ieder geval een aparte grietenij, toen zij een verbond over het muntwezen sloot met de stad *Groninghe en Hunsegonie, Fivelgonie, Drenthie, Fredewald, Langhewald* en *Hummerke*²⁶. In die tijd functioneerden de grietenijen nog min of meer als zelfstandige staatjes. Zo werkte Achtkarspelen soms samen met Oostergo, maar opereerde af en toe ook apart. Wel stond Achtkarspelen zeer waarschijnlijk onder invloed van de machtige stad Groningen. In de 14^e en 15^e eeuw ontstond er in Friesland en Groningen regelmatig strijd tussen twee partijen, de *Schieringers* en de *Vetkopers*. In 1415 verloren de Schieringers een machtsstrijd om de stad Groningen en vluchtten naar Achtkarspelen. Het gevolg was dat Achtkarspelen in de periode van 1415-1418 doorlopend door Groninger Vetkopers werd geplunderd. Om dit soort conflicten te voorkomen, sloot Achtkarspelen daarom geregeld een verbond met de stad. Vanaf 1577 maakte Achtkarspelen met de reeds eerder genoemde grietenijen (maar dan zonder Opsterland en Dongeradeel gesplitst in West- en Oostdongeradeel) een vast onderdeel uit van Oostergo. Friesland bestond toen uit vier kwartieren: Westergo, Oostergo, Zevenwouden en de elf steden.

De kerkelijke indeling

Wat de kerkelijke indeling betrof nam Achtkarspelen ook een aparte positie in. Terwijl de rest van Friesland onder het bisdom Utrecht viel, hoorde Achtkarspelen bij het door Liudger gestichte bisdom Munster. Vroeger toen het hier nog dunbevolkt was, lagen de grenzen waarschijnlijk nog niet helemaal vast. Mogelijk ging men toen ook niet uit van natuurlijke grenzen, maar van de grenzen van de stroomgebieden. Daar Achtkarspelen in het stroomgebied van de Lauwers lag, kwam het onder Munster te vallen. Het maakte onderdeel uit van het dekenaat Humsterland. Een andere verklaring is dat de proost van Humsterland

geprobeerd heeft om zoveel mogelijk gebieden onder zijn invloedssfeer te krijgen en als gevolg daarvan ook Achtkarspelen in zijn bezit heeft gekregen. Het dekenaat omvatte verder Vredewold, Langewold en Humsterland ofwel het hele Groningse Westerkwartier. Dat heeft geduurd tot 1559, want toen werd Achtkarspelen onderdeel van het nieuw gevormde bisdom Leeuwarden. Dit bisdom heeft slechts tot 1580 bestaan, toen als gevolg van de Reformatie de bisdommen werden opgeheven.

Het gebied van het dekenaat Humsterland (uit: Achtkarspelen, Oars as oars?)

Kerkstichting

Met het stichten van een kerk kreeg een nederzetting de status van dorp. De kerken in Friesland zijn bijna allemaal gesticht door boeren, de zogenaamde *eigenerfden* of *volle boeren*. Deze boeren waren eigenaar van *schot-schietende huizen* en *ploeggangen*. Dit waren boeren die meer dan dertig pondemaat bouwland in bezit hadden en als gevolg daarvan *husskot*, een soort belasting moesten betalen. Dit waren dus de grotere boeren. De kleine boeren, de *kooters*, hoefden deze belasting niet te betalen. Deze eigenerfde boeren moesten aan drie voorwaarden voldoen om tot kerkstichting over te kunnen gaan:

- er moest een stuk grond voor de kerk en het kerkhof komen.
- op deze grond moest een kerk gebouwd worden.
- er moest kapitaal verschaft worden.

Om aan kapitaal te komen moesten de boeren twee boerderijen met grond afstaan, namelijk één voor de kerk en één voor de pastoor. De grond en boerderijen werden afgesplitst van de *hemrik* of *meenthe*. De hemrik of meenthe was de grond die de boeren gemeenschappelijk in eigendom hadden. Elke eigenaar mocht een gedeelte van deze grond als bouwland

²⁶ *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, oorkondenr. 354 – P.J. Blok e.a. (red.) (Groningen 1896-1899; 2 delen). Met Hunsegonie en Fivelgonie werden Hunsingo en Fivelingo in het noorden van de provincie Groningen bedoeld; de rest van de gebieden vormde later het Westerkwartier; Fredewald oftewel Vredewold omvatte later de gemeenten Marum en Leek; en Langhewald oftewel Langewold omvatte later de gemeenten Grootegast, Grijpskerk, Oldekerk en Zuidhorn; Met Hummerke werd Humsterland bedoeld, de latere gemeente Oldehove.

gebruiken en een bepaald aantal koeien en schapen op deze grond laten grazen. De boerderij voor de kerk werd verpacht en uit de pacht werd het onderhoud van de kerk en het kerkhof betaald. De andere boerderij was voor de pastoor, die hieruit z'n levensonderhoud moest halen. De pastoors waren in vroeger tijd dus ook boer, al zal het werk wel hoofdzakelijk door arbeiders verricht zijn.

Patroonheiligen

De middeleeuwse kerken waren gewijd aan een bescherm- of patroonheilige. Een heilige was door zijn of haar inspirerende wijze van leven iemand die als voorbeeld diende. Van de meeste kerken in Achtkarspelen is de naam van de beschermheilige bewaard gebleven. De kerk van Buitenpost is bij de nieuwbouw in 1611 gewijd aan *Jezus en Maria*; aan wie de kerk in de middeleeuwen oorspronkelijk was gewijd is niet bekend. In Optwizel was de kerk gewijd aan *Petrus*, een van de twaalf discipelen van Jezus. De kerk van Kooten was gewijd aan *Benedictus*, beter bekend als Benedictus van Nursia. De invloed van Benedictus is vooral toe te schrijven aan zijn kloosterregel, de *Regula Benedicti*. Volgens Benedictus moesten de monniken drie geloften afleggen, die van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid. De monniken moesten zich toeleggen op 'ora et labora': bidden en werken. In Surhuizum kozen ze voor *Antonius*. Hij woonde in Egypte en was de eerste monnik die vele volgelingen kreeg en stond daarom bekend als de vader van het kloosterleven. Hoewel vaak aangewomen werd dat de kerk van Drogeham gewijd was aan Nicolaas, berustte dit op een misverstand. *Nicolaas*, bisschop van Myra in het huidige Turkije, was de beschermheilige van Harkema-Opeinde en de patroonheilige van Drogeham was *Walburga*. In 1529 had Tjaard van Burmania venen gekocht 'van den pastoor ende kerckvoogden van de kercke van Swalbrechta uijt het munstersche sticht in Friesland'²⁷. Hoewel hier niet bij stond welke kerk hier bedoeld werd, kunnen we uit een schrijven van de grietman Sythie Boelens afleiden dat hiermee de kerk van Drogeham werd bedoeld: 'Geseijde Heer Theodardus', bedoeld werd Tjaard van Burmania, 'heeft de venen gekocht van den Pastoor ende Kerckevoochden in den Ham'. Swalbrechta moet gelezen worden als

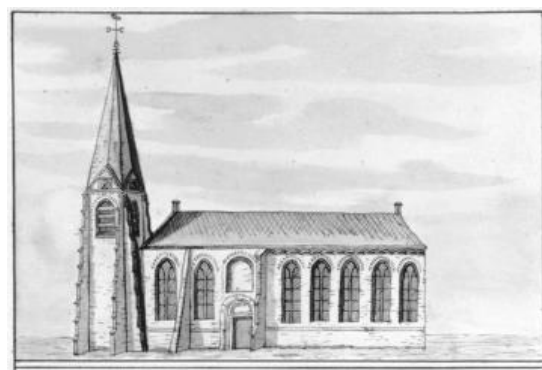
²⁷ Zie artikel van S.J. van der Molen in de Leeuwarder Courant van 22-10-1966: 'Kerk van Drogeham was voor 1580 aan Sint Walburg gewijd'. In Drogeham herinnert de straatnaam *Walbrechta* nog aan Sint Walburga.

S. Walbrechta, wat een afkorting is van Sint Walbrechta, ook wel Sint Walburga genoemd. Zij was de dochter van de Engelse koning Richard en werkte als zendinge in Duitsland. De kerk van Augustinusga was, zoals de naam al aangeeft, gewijd aan *Augustinus*, bisschop van Hippo in Noord-Afrika.

2.3 KLOOSTERS

Gerkesklooster

In de streek Twislum, in de parochie van Augustinusga woonde op *Wigarathorpe* (de terp van Wiger) een rijk en aanzienlijk edelman, Gercke of Gericus Harckema, die ongetrouwd was. Hij wilde, of dit nu uit vroomheid was of voor zijn eigen zieleheil, rond 1240 een klooster stichten en trad in contact met drie orden om te onderzoeken welke orde er de minst strenge regels op na hield en waar hij zich bij aansluiten kon. Hij bezocht achtereenvolgens het Augustijner klooster Ludingakerke bij Midlum in de buurt van Harlingen en het cisterciënzer klooster Claercamp bij Rinsumageest. Met beide kloosters kon hij niet tot overeenstemming komen, omdat de abten van beide kloosters hem niet volledig vertrouwden. Vervolgens richtte hij zich tot het premonstratenzer klooster Mariëngaarde bij Hallum. Met de abt van het laatstgenoemde klooster wist hij een overeenkomst te sluiten; hij sloot zich aan bij de orde van de premonstratenzers en abt Ethelgerus was bereid hem een prior en een kapelaan te sturen.

Kerk van Surhuizum in 1722 (tekening van J. Stellingwerf)

Abt Sidachus van het klooster Claercamp liet zich echter overreden door zijn eierzuchtige neef Wibrandus die graag abt van het nieuwe klooster wilde worden. Hij liet Gercke naar Claercamp komen en deed hem verschillende beloften. Het gevolg was dat Gercke alsnog in